

Wstęp

Współczesna refleksja prawoznawstwa, przyjmująca różnorodne ujęcia prawa, zarówno jedno-, jak i wielopłaszczyznowe, jest niejednokrotnie powiązana z refleksją na temat społeczeństwa i przeobrażeń dokonujących się w kulturze socjetalnej. Wielowymiarowość prawa, różnorodność funkcji, jakie ma spełniać, oraz wartości, jakie ma chronić, ukazuje złożoną, normatywno-faktyczną „naturę” prawa, jak również wielość podejść badawczych¹. Z tej perspektywy zadania nauki prawa ujmowane są wielorako i jako takie uwarunkowane są przyjmowaną metodą badawczą: analityczną, logiczną, argumentacyjną czy hermeneutyczną. Szczególnie „miękka” filozofia analityczna dostarczyła przydatnych narzędzi do badania pojęć języka prawnego i prawniczego, istotnych dla rozwoju pozytywistycznie zorientowanej praktyki prawniczej.

Zaufanie jest jednym z terminów występujących w wielu typach dyskursu o różnych funkcjach pragmatycznych. Jest jednym z fundamentalnych warunków jednostkowego i społecznego rozwoju oraz podstawą długotrwałych, wzajemnie korzystnych relacji między jednostkami i całymi społecznościami². Obok władzy, kontroli, niepewności, zagrożeń oraz ryzyka stanowi podstawowy komponent rzeczywistości społecznej³. Zaufanie jest rozważane w ujęciu psychologiczno-egzystencjalnym jako pojęcie odnoszące się do indywidualnych cech jednostki, warunkujących sposób

¹ Zob. szerzej: B. Dupret, *Prawo w naukach społecznych*, tłum. J. Stryczyk, Warszawa 2010, s. 10–11; por. T. Gizbert-Studnicki, *Ujęcie instytucjonalne w teorii prawa*, [w:] *Studia z filozofii prawa*, t. 1, red. J. Stelmach, Kraków 2001, s. 123–134; K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1969, rozdz. IX, pkt 1 i 2; Z. Ziemiński, *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Warszawa 1974, cz. III; tenże, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, rozdz. 2; J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze*, Kraków 2006.

² O. Schilke, M. Reimann, S. K. Cook, *Trust in Social Relations*, „Annual Review of Sociology” 2021, No. 47(1), s. 239–259, doi: 10.1146/annurev-soc-082120-082850; P. Zak, S. Knack, *Trust and Growth*, „Economic Journal” 2001, No. 111(470), s. 295–321, doi: 10.1111/1468-0297.00609.

³ Zob. N. Luhmann, *Trust and Power*, New York 1979.

jej funkcjonowania w relacjach interpersonalnych⁴. Jest kategorią socjologiczną rozumianą jako relacja wymiany, zachowania, które powstaje z aktu powierzenia czegoś drugiej stronie, a także jako część zasobu (kapitału) społecznego powstającego we współpracy społecznej⁵. Zaufanie jest komponentem więzi pomiędzy podmiotami (zaufanie interpersonalne, partykularne) oraz grupami społecznymi (zaufanie uogólnione)⁶. Zaufanie uogólnione (znane również jako zaufanie społeczne) wiąże się z jego wpływem na nawiązywanie interakcji społecznych między nieznanymi sobie podmiotami, natomiast zaufanie szczegółowe (partykularne) zależne jest od konkretnej sytuacji lub określonej relacji pomiędzy jednostkami. Jest egzemplifikacją kulturowego wymiaru działań podmiotów (kulturalistyczna socjologia działania⁷), łączącą się zarówno z zawierzeniem, jak i z ryzykiem oraz niepewnością jako stałymi komponentami funkcjonowania społeczeństwa⁸. Dlatego też w psychologii i socjologii stopień, w jakim jedna strona ufa drugiej, jest miarą wiary w wartości pokrewne, takie jak uczciwość, życzliwość drugiej strony, lojalność, wiarygodność czy prawdomówność. Co więcej, z badań socjologicznych wynika, że przemiany społeczne i cywilizacyjne mają wpływ na sposób definiowania zaufania⁹. Zaufanie jako

⁴ Zob. T. Żółkiewska, *Zaufanie. Szkice teoretyczne*, Warszawa 2019.

⁵ Zob. m.in. T. J. Andrzejewska, *Odpowiedzialność i zaufanie w dialogu interpersonalnym*, [w:] *Zawirowania wokół zaufania. Wyobrażenia i rzeczywistość*, red. P. Prüfer, J. Mariański, Zielona Góra 2011; P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków 2007.

⁶ Z. Bauman, *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, tłum. M. Żakowski, Warszawa 2007, s. 7–19; J. Czapliński, *Kapitał społeczny (Social capital)*, [w:] *Diagnoza społeczna 2007. Wartości i jakość życia Polaków*, Warszawa 2007, s. 257–268; F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, tłum. A. i L. Śliwa, Warszawa–Wrocław 1997; R. Hardin, *Zaufanie*, tłum. A. Gruba, Warszawa 2009; A. Giddens, *Konsekwencje nowoczesności*, tłum. E. Klekot, Kraków 2008; N. Luhmann, *Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*, tłum. M. Kaczmarczyk, Kraków 2007.

⁷ P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa...*, rozdz. I.

⁸ Zob. szerzej m.in. U. Beck, *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Warszawa 2004; A. Giddens, *Socjologia*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa 2007, rozdz. II i III; tenże, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa 2007, s. 21–27. Autor podkreśla, że cechą charakterystyczną systemów eksperckich, do których zalicza się prawo, jest ich oparcie właśnie na zaufaniu jako czynniku kreującym bezpieczeństwo ontologiczne społeczeństwa. Zob. także: N. Luhmann, *Trust and Power...*; T. Kozłowski, *Spór o obecne pojęcie prawa*, [w:] *Teoretycznoprawne problemy integracji europejskiej*, red. L. Leszczyński, Lublin 2004, s. 11–31; T. Stawecki, *Zaufanie*, [w:] *Leksykon socjologii prawa*, red. A. Kociołek-Pęksa, M. Stępień, Warszawa 2013, s. 443–449. Różnorodne ujęcia zaufania szczegółowo prezentują: A. Jaklik, M. Łaguna, *Zaufanie: sposoby ujmowania zjawiska i jego typologie*, „Przegląd Psychologiczny” 2016, t. 59, nr 3, s. 263–278; A. Pasek, *Pojęcie zaufania w społeczeństwie nowoczesnym i ponowoczesnym*, „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne” 2019, nr 24(1), s. 37–46, <https://doi.org/10.21697/ucs.7343>; P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa...*; tenże, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012.

⁹ A. Pasek, *Pojęcie zaufania...*, s. 37.

kategoria poznawcza jest analizowane w naukach politologicznych, w tym także w pracach poświęconych transformacji ustrojowej i przeobrażeniom modelu ustrojowego państwa¹⁰. Zaufanie jest nadto rozpatrywane w wymiarze etycznym, jako zobowiązanie moralne leżące u podstaw relacji międzyludzkich, będące przeciwwagą niepewności i ryzyka¹¹. Jest również kategorią badawczą z zakresu nauk ekonomicznych wpływającą na efektywność działań w gospodarce oraz racjonalną strategią „radzenia sobie z ryzykiem”, jest skonceptualizowane jako miara niezawodności transakcji¹². Dotychczasowe interdyscyplinarne badania pokazują różnorodność rozumienia i metod badania zaufania, lecz jednocześnie akcentują, że stanowi ono fundament życia społecznego i spoiwo umożliwiające powstanie oraz trwałość relacji interpersonalnych i podstaw współpracy ogólnospołecznej, a także wartość, której treść wyznaczana jest kulturowo i która w skali makro stanowi wzorzec kulturowy¹³.

Rozważania zawarte w niniejszej pracy zogniskowane zostaną wokół teoretycznoprawnej kategorii zaufania do prawa, wskazując na sposób jej użycia i rozumienia w dyskursie prawniczym i w aktualnej strukturze myślenia wyrażonej w języku prawniczym¹⁴. Obiektem rozważań stanie się samo prawo, a pomocniczo uwzględnione zostaną w prowadzonych badaniach instytucje czy podmioty prawa. Kreśląc rozumienie prawa w świetle podstaw nowoczesności i ponowoczesności, rozważania zawarte w pracy dążyć będą do uzyskania odpowiedzi na pytania, czy prawo poprzez właściwości systemu kreuje własny sens zaufania oraz jaka jest rola prawa w kształtowaniu zaufania wobec niepewności i zagrożeń współczesnego świata. Opierając się na szerokiej palecie poglądów zarówno klasycznej myśli teoretycznoprawnej, jak i autorów współczesnych nadających ton aktualnemu dyskursowi, praca koncentrować się będzie na przedstawieniu

¹⁰ M. Rogaczewska, *O kulturze nieufności i polityce zaufania*, [w:] *Kapitał społeczny w małych miastach*, red. C. Trutkowski, S. Mandes, Warszawa 2005, rozdz. 6; R. Inglehart, *Modernisation and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton 1997.

¹¹ M. Czajkowska, *Zaufanie w organizacji – filozoficzny zarys podstaw zagadnienia*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica” 2010, nr 234, s. 409–420.

¹² Zob. m.in. M. Bugdol, *Wymiary i problemy zarządzania organizacją opartą na zaufaniu*, Kraków 2010; W. M. Grudzewski, I. K. Hejduk, A. Sankowska, M. Wańtuchowicz, *Zarządzanie zaufaniem w przedsiębiorstwie. Koncepcja, narzędzia, zastosowania*, Kraków 2009; A. Małysa-Kaleta, *Zaufanie w relacjach rynkowych we współczesnym rynku*, „Studia Ekonomiczne” 2015, nr 233, s. 160–169; J. Paliszkievicz, *Zaufanie w zarządzaniu*, Warszawa 2013.

¹³ A. Pasek, *Pojęcie zaufania...*, s. 38.

¹⁴ Zob. K. Opalek, J. Wróblewski, *Prawo: metodologia, filozofia, teoria prawa*, Warszawa 1991, rozdz. 1; K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii prawa...*; K. Opalek, *Przedmiot prawoznawstwa a problem tzw. płaszczyzn prawa*, „Państwo i Prawo” 1969, z. 6.

sposobów użycia oraz rozumienia kategorii zaufania i zaufania do prawa w dyskursie prawniczym:

- po pierwsze, wskazaniu na zaufanie jako kategorię badań nauk społecznych rekonstruujących jej rozumienie jako relacji wymiany, współpracy społecznej, a także normy kulturowej;
- po drugie, wskazaniu podstaw zaufania do prawa jako obowiązującej, ważnie ustanowionej reguły w dyskursie wewnętrznym, rozumianej w klasycznym, pozytywistycznym ujęciu, czerpiącej swą moc z obowiązującego prawa (tetyczne uzasadnienie obowiązywania reguły);
- po trzecie, wskazaniu na zasadę zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa jako podstawy relacji i współpracy społecznej konstytuowanej klauzulą demokratycznego państwa prawnego;
- po czwarte, wskazaniu przemian społecznych i kulturowych doby schyłku późnej nowoczesności jako determinantów nowej egzegezy prawa i zaufania do niego.

Zakreślony obszar badawczy to efekt pytań stawianych w naukach podstawowych i pomocniczych prawoznawstwa, a dotyczących doktrynalnych ujęć prawa i jego zarówno instrumentalnego, jak i autonomicznego charakteru, wpływu modernistycznej i postmodernistycznej postawy intelektualnej na teorię prawa, filozofię oraz humanistykę, a także obserwowanych przemian cywilizacyjnych, przejścia od społeczeństwa nowoczesnego do ponowoczesnego i związanych z tym dyskursów ryzyka oraz niepewności jako części kultury społecznej, w tym prawnej¹⁵. Ryzyko w prawie ma różne źródła. Jest wynikiem zarówno semantycznych i funkcjonalnych niejasności utrudniających wypracowanie podstaw wspólnego kodu komunikacyjnego pomiędzy różnymi systemami społecznymi, jak i otwartości samego języka i w konsekwencji różnorodnej interpretacji pojęć i terminów. Jest także efektem regulacyjnego i deregulacyjnego znaczenia społecznego działania prawa, roli prawa jako systemu eksperckiego i jako mechanizmu komunikacji pomiędzy podsystemami społecznymi. Istnienie tzw. zaufania gęstego właściwego małym pierwotnym grupom społecznym (rodzina, małe społeczności lokalne i etniczne) oraz brak jego skutecznej transformacji w zaufanie uogólnione w przestrzeni publicznej (grupy wtórne, stowarzyszenia, grupy zawodowe) to kolejna z przyczyn powstawania ryzyka, które przyczynia się do słabego

¹⁵ Zob. m.in. A. Bukowski, *Zaufanie – brakująca funkcja reprodukcji systemowej. Bariery w dystrybucji środków unijnych w świetle teorii systemu autopojetycznego Niklasa Luhmanna*, „Zarządzanie Publiczne” 2008, nr 2, s. 67–94; H. Mamzer, *Poczucie bezpieczeństwa ontologicznego. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, Poznań 2008; P. Peret-Drażewska, *Znaczenie kategorii „zaufanie” oraz „ryzyko” dla współczesnej młodzieży*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2021, nr 1(19), s. 7–17, doi: 10.14746/kse.2021.19.1.

rozwoju społecznego i niewielkiego zaangażowania w sferę publiczną, ograniczania znaczenia zaufania do interpersonalnych relacji wymiany i nikłego akcentowania jego znaczenia jako podstawy współpracy społecznej. Celem zaufania jest natomiast umożliwienie jednostkom adaptacji do złożonego środowiska społecznego, rozwoju współpracy i komunikacji, radzenia sobie z niepewnością i trudną do kontrolowania przyszłości¹⁶. Co więcej, prawo, będąc regulatorem ładu społecznego, silnie oddziałuje na inne podsystemy społeczne, takie jak polityka, edukacja, gospodarka czy finanse, wchodząc z nimi niejednokrotnie w różnorodne relacje. Stąd też – w wypadku braku wskazania wyraźnie określonych reguł tych relacji – istnieje możliwość zrodzenia się nieufności świata społecznego wobec zaangażowanego politycznie czy gospodarczo prawa, instrumentalnie niszczącego jego stabilizacyjną i gwarancyjną funkcję. Wskazane czynniki stanowią zatem istotne, choć z pewnością nie jedyne, przesłanki rozważań dotyczących zasobu, jakim jest zaufanie do prawa.

Nakreślony program badawczy pracy wskazuje, że najważniejsza dla prawnoznawstwa pozostaje problematyka językowo-logiczna w badaniu tekstu prawnego. Jednakże tematyka pracy pozwoli na wykorzystanie metod dostępnych w innych dziedzinach wiedzy, w tym zwłaszcza socjologii badającej tzw. realny aspekt prawa i umożliwiającej formułowanie racjonalnie uzasadnionych ocen skuteczności prawa obowiązującego i postulatów *de lege ferenda*. W tym celu w pracy zostanie wykorzystane reprezentatywne orzecznictwo sądowe, w szczególności Trybunału Konstytucyjnego i Sądu Najwyższego. Takie podejście wpisuje się w ideę integracji zewnętrznej nauk prawnych występujący w polskim prawnoznawstwie¹⁷.

Przyjęty zakres prac badawczych przeprowadzony zostanie w następujących częściach.

Część pierwsza, wprowadzająca w problematykę zaufania, stworzy możliwość ukazania różnorodności znanych w literaturze przedmiotu charakterystyk fenomenu zaufania, w szczególności odwołując się do kategorii zaufania jako relacji międzyjednostkowej wymiany, jako kapitału (zasobu) społecznego umożliwiającego współpracę oraz zaufania jako normy kulturowej.

Refleksje zawarte w części pierwszej będą miały na celu zobrazowanie dorobku, który w ciągu ostatnich lat inicjował badania nad zaufaniem jako przedmiotem dociekań poznawczych w naukach społecznych. Ten obszar badawczy przybliży wyróżnione w nauce rodzaje zaufania i ich wpływ na

¹⁶ Por. T. Earle, G. Cvetkovich, *Social Trust: Toward a Cosmopolitan Society*, New York 1995, s. 38.

¹⁷ Zob. K. Opalek, J. Wróblewski, *Prawo: metodologia, filozofia...*, rozdz. I.

rozwój społeczny. Rozważania wskażą na znaczenie socjologicznego ujęcia kultury dla pojmowania zasobu zaufania: przejścia od monologicznego charakteru kultury ku polifonicznemu (pluralistycznemu) paradygmatowi jako „polu” o charakterze negocjowalnym, wskazującym – wobec niestabilności i zmienności świata – równorzędne i pozbawione hierarchicznego aspektu wzorce. Jak zauważa za Michailem Bachtinem Andrzej Szahaj, „monologicowy charakter kultury oficjalnej, wynikający z jej sztywnych hierarchii wartości, zastąpiony zostaje polifonicznym zespołem wypowiedzi, nie roszczących sobie wyróżnionego aksjologicznego statusu”¹⁸.

Prezentacja wspomnianego dorobku stanowić będzie punkt wyjścia do określenia zakresu, w jakim prawo odnosi się do tez wypracowanych w naukach społecznych oraz ich możliwej aplikacji w rekonstrukcji zaufania do prawa.

Prawo jako przedmiot zaufania stanie się obiektem rozważań drugiej części pracy. Ta część badań będzie koncentrować uwagę na pozytywistycznie rozumianym prawie i zaufaniu do niego, prezentując je w świetle nowoczesnych założeń społeczeństwa. W rozdziale pierwszym, wykorzystującym uwarunkowania analitycznej jurysprudenencji, zaufanie skonceptualizowane zostanie jako zawierzenie obowiązującej regule, przyjmującej swą ważność i skuteczność na sposób pozytywistyczny, tj. z prawa obowiązującego. Znajdzie ono swoje rozwinięcie w nakreślonych podstawowych wymogach wewnątrzstrukturalnych systemu, w pojęciu tetycznego obowiązywania normy prawnej, w koncepcji racjonalności strategiczno-instrumentalnej prawa oraz w koncepcji racjonalnego prawodawcy, łącznie konstruujących założenia dyskursu przewidywalności i pewności formalnej prawa. Racjonalność prawodawcy, przewidywalność i praworządność działań organów władzy podejmowanych na podstawie i w granicach obowiązującego prawa staną się podstawowymi wymogami pozytywistycznie pojmowanego zawierzenia. Rozdział drugi natomiast rekonstruować będzie kategorię zaufania jako zasady ustrojowej „o szczególnym znaczeniu w stosunkach między państwem a obywatelem”¹⁹, wskazującej na ścisły związek zaufania jako wartości kształtującej relacje pań-

¹⁸ A. Szahaj, *Ponowoczesność – czas karnawału. Postmodernizm – filozofia błazna*, [w:] *Postmodernizm a filozofia. Wybór tekstów*, red. S. Czerniak, A. Szahaj, Warszawa 1996, s. 381–390. Warto w tym miejscu wspomnieć o istniejącej propozycji dotyczącej całego modelu kultury nowoczesnej i ponowoczesnej, określanego mianem instrumentalno-technicznego (odwołującego się do głównych przesłanek nowoczesnego humanizmu). Zagadnienia te jednak stanowić będą tło rozważań niniejszej pracy. Zob. szerzej: A. Szahaj, *Ironia i miłość. Neopragmatyzm Richarda Rorty’ego w kontekście sporu o postmodernizm*, Wrocław 2002, rozdz. IV.

¹⁹ Zob. wyrok TK z 18.12.2002 r., K 43/01, OTK-A 2002, nr 7, poz. 96; por. postanowienie TK z 13.02.1991 r., W 3/90, OTK 1991, poz. 27, s. 263; wyrok TK z 08.06.1999 r., SK 12/98, OTK ZU 1999, nr 5, poz. 96; wyrok TK z 17.10.2000 r., SK 5/99, OTK ZU 2000, nr 7, poz. 254.

stwo—obywatel z wymogami demokratycznego państwa prawnego. Rozdział ten, wykorzystując dorobek doktryny prawa konstytucyjnego oraz wybranego orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego i Sądu Najwyższego, potwierdzi status zasady zaufania jako podstawowego standardu demokratycznego państwa prawnego. Praktyka orzecznicza odsłoni normatywny sens zaufania.

Trzecia i ostatnia część pracy stawiać będzie pytanie o aktualność pozytywistycznie wypracowanego sensu zawierzenia obowiązującej regule u schyłku późnej nowoczesności i wobec dynamicznych przeobrażeń społecznych. Zadaniem badawczym stanie się rekonstrukcja podstaw egzegezy zaufania w perspektywie teorii krytycznej oddziałującej na współczesną teorię i filozofię prawa, jak również dekonstruującej pozytywistyczny paradygmat prawa. Refleksyjność i koncepcja negocyjnego prawodawstwa (etyka komunikacyjna Jürgena Habermasa i koncepcja władzy dyskursywnej Michela Foucaulta) oraz prawo jako fakt interpretacyjny (Ronald Dworkin) łącznie kształtować będą metodologiczne założenia tej części rozważań. Nie podejmując polemiki dotyczącej roli teorii krytycznej jako wieszczącej „zmarłych pozytywistycznej jurysprudencji”, badania tej części pracy dążyć będą do wykazania asocjacyjnego charakteru racjonalności i responsywności jako komponentów akcentujących nową egzegezę zaufania do prawa.

Przyjęta w pracy koncepcja badań w konsekwencji dążyć będzie do wskazania znaczenia kategorii zaufania i roli prawa w jej kształtowaniu, której poznanie to jeden z filarów rozwoju prawa i prawoznawstwa.